

1917ko gertaerak eta abertzaletasunaren hazkundera: *Kirikiño* eta herrietako berriemaileak lekuko.

Dr. Xabier Altzibar Aretxabaleta
UPV-EHU

Laburpena

Lan honek aztertzen du Kirikiñok eta bere berriemaileek *Euzkadi* egunkari jeltzalean emandako lekukotza 1917ko hauteskunderaz, katalanen etorreraz, greba orokorraz eta kargudun abertzaleek jarraitu beharreko ildoez. Alderdikoia eta partziala izan arren, euskarazko kazetalanek garbi erakusten dute abertzaletasunaren garaipenak euskaldunen eta euskararen eskubideen babesaren zuzena, oinarritzko maila batean eta aldi labur batez bederen. Agerian uzten dute, baita ere, katalan abertzaleen eragina, eta ekonomia krisiaren larritasuna zein grebaren ondorio kaltegarriak.

Hitz gakoak: 1917, abertzaletasuna, *Kirikiño*, euskara, *Euzkadi* [egunkaria].

Resumen

Los acontecimientos de 1917 y crecimiento del nacionalismo vasco, según los testimonios de Kirikiño y los cronistas locales. Este trabajo examina el testimonio dado por Kirikiño y los reporteros locales en el periódico Euzkadi en el curso de las elecciones de 1917, la llegada de los catalanes, la huelga general y las líneas de acción tomadas por los nacionalistas vascos. Los cronistas demuestran claramente que la victoria electoral del nacionalismo vasco condujo a la protección de los derechos de los vascos a la lengua vasca, en un nivel básico y al menos por un corto período. También revelan el impacto de los nacionalistas catalanes, la gravedad de la crisis económica y los efectos adversos de la huelga general.

Palabras clave: 1917, nacionalismo vasco, Kirikiño, euskera, Euzkadi [periódico].

Abstract

The events of 1917 and the growth of Basque nationalism, according to the testimonies of Kirikiño and local chroniclers. This paper examines the testimony given by Kirikiño and local reporters in the Euzkadi newspaper during the 1917 elections, the arrival of the Catalans, the general strike and the lines of action taken by the Basque nationalists. The chroniclers clearly show that the electoral victory of Basque nationalism led to the protection of the rights of the Basques to the Basque language, at a basic level and at least for a short period. They also reveal the impact of the Catalan nationalists, the severity of the economic crisis and the adverse effects of the general strike.

Keywords: 1917, Basque nationalism, Kirikiño, Basque language, Euzkadi [newspaper].

1. SARRERA.

Orain dela 100 urte abertzaletasunak, batetik, eta gizarte auziek, bestetik, gaina hartu zuten, eta gaur den ere egunean ere bi arlo horiek nagusi izaten jarraitzen dute, demokraziaren garapenarekin lotuta baitaude. Nola josi zituzten abertzaleek hiru osagai horiek elkarrekin eta euskararekin? Artikulu honetan, *Kirikiño* eta *Euzkadi* egunkari jeltzaleko kronikarien lekukotasuna jasoko dugu, azalduz nola kontatu eta interpretatu zituzten 1917ko gertaera garrantzitsu batzuk.

Uste dugu idazle horiek lekuko zinez baliotsuak direla, euskaraz idatzi zuten arren, edo beharbada horrexegatik, askatasunez eta ahoan bizarrik gabe mintzatzen zirelako; baita haien kronika edo artikuluetan xehetasun jakingarri ugari aurki ditzakegulako, erderazkoetan agertzen ez direnak. Lekukotasunok alderdikoi eta beraz partzialak dira, noski, baina besterik ez dugu ezagutzen euskaraz; ez, behintzat, hain garrantzizkorik.

Kirikiño idazlea ospetsua da bere ipuinengatik, kontalari umoretsua izan baitzen; ipuinez gain, antzerki, olerki, bertso eta itzulpenak ere egin zituen. Hemen, ordea, haren kazetari lanaz eta hark eta haren berriemaileek 1917ko gertaerei buruz emandako lekukotzaz jardungo dugu, alde batera utzita bestelako gaiak, adib. I. Mundu Gerrakoak, itzulpenak etab. Honako puntu hauetan banatuko dugu gaia: Kirikiño eta herrietako berriemaileen sarea (2.), katalanen etorrera (3.), abertzaleen garaipena hauteskundeetan (4.), greba orokorra (5.), aldun eta zinegotzien bilerak (6.), ondorioak (7.) eta bibliografia (8.).

2. KIRIKIÑO ETA HERRIETAKO BERRIEMAILEEN SAREA.

Hiru azpiataletan banatuko dugu *Kirikiño*ren kazetari lana: kazetari politiko abertzalea (2.1), estiloa (2.2), berriemaileen sarea (2.3).

2.1. Kazetari politiko abertzalea.

Lotsatia zelako sinatzen zuen *Kirikiño* ['triku'] Ebaristo Bustintzak (Mañaria [Bizkaia] 1866-1929). Mañaritik kanpoan bizi eta ikasi zuen gaztetxotan,

Almansan (Albazete). Madrileko Unibertsitatean Zientzia fisiko-matematikoetan lizentziatuta, Sigüenzan Zientzia irakasle jardun zuen. Baina, Azkuek deituta eta Pizkunde giroak erakarrita, Bilbora itzuli zen 1901ean. Azkueren laguntzailea izan zen hark sortutako aldizkarietan eta Bizkaiko Aldundiaren euskara katedran, azken honetan lehenik Azkueren orde (1904-1909) eta gero titular (1909-1928). Irakasle ona zenez, ikasle asko izan zituen, horien artean J. Altuna *Amilgain*, Z. Jemein, K. Errasti etab. Diru-kontuak ere eramaten zituen enpresa batean. 1909an bere iloba Basili Bustintzarekin ezkondu zen eta ez zuten familiarik izan. Bilbo izan zuen bizileku eta lanleku; Mañari, bere habia. 1913an *Euzkadi* egunkariko kazetari profesionala bihurtu eta ia hil arte jardungo zuen hor (1913-1928).

Azkue eta S. Arana izan ziren *Kirikiño*ren maisu aitortuak. Azkuerekin hasi zuen bere kazetari ibilbidea *Euskalzale* aldizkarian (1897-1899), non euskaldunei euskara maitaraztea bilatzen baitzuten. Gero, *Ibaizabalen* zuzendari izan zen (1902-1903); kazetaritza eskola izan zen harentzat aldizkaria, hor ikasi baitzuen editorialak, kronikak, liburuen berriak, hilberriak, baserritar gaiak, barregarrikeriak etab. idazten. S. Arana ere ezagutzen zuen, haren 1901eko gutun batek frogatzen duenez¹, eta abertzale eta aranatar bihurtu zen, baita hizkuntza kontuetan ere. Kazetari jardun zuen *Bizkaitarra* asteroko jeltzalean (1909-1913), berri laburrak idazten, irakurleen atsegina bilatuz. *Bizkaitarra* desagertu eta *Euzkadi* egunkaria sortzean, E. Aranzadi *Kizkitzaren* zuzendaritzapean, kazetari profesionala izan zen A. Etxabe, I. Aznar Zubikarai *Gudalgai* eta beste batzuekin batera; hasieran kudeatzailea ere bai. *Euzkadi*, Bilboko egunkari modernoa izan zen, batez ere kaletarrentzat egina, gero eta irakurle kopuru handiagokoa (4.500–7000–10.000). Toki finkoa eta ona zuen, lehen orrialdean, “Egunekua” izenburu jarri ziona. “El señor Bustinza” deitzen zuten erredakzioan. “Eldu da gure eguna” idatzi zuen lehen alean eta lehen tokian, ordura arte egunkariek ez zutelako euskararik nahi izan, eskeinka ibili arren, jabeek gogoia kanpoan eta irakurle erdaldunek euskarari gorroto ziotelako².

Lehen orrialde eta lehen tokiko “Egunekua”n denetarikoak argitaratu zituen

1. Alderdikideren bati zuzendutako gutunean, S. Aranak diotso Hendaiako bilerara –euskararen batasunari buruzkora– joateko aukeratu dutela, Kirikiño ezin delako joan. S. Aranaren gutuna, 2001/09/12. Sabino Arana Fundazioa, DP-965-1.

2. *Kirikiño*, “Eldu da gure eguna”, *Euzkadi* 1913/02/01.

(berriak, iruzkinak, propaganda idazkiak...), gehienetan berak idatziak, beste batzuetan Nafarroako edo beste toki batzuetako berriemaileek, edo olerkariak (K. Enbeita, E. Mujika *Tene*) etab. Handik laster, “Egunekua”z gain, herrietako berriak argitaratzen hasi zen barruko orrialde batean, “euskal orria” edo “euskal atala” deituko zenean. Kazetari oparoa izan zen: egunkariak zituen 24 zerrendetatik 3 hark eta bere berriemaileek betetzen zituzten. 1917-1918 urteak frutukorrak gertatu ziren harentzat idazlegisa ere: 1917an antzeztu zuten Durangoan *Anton Berakatz* bakarriketa barregarria, arrakasta handiz.³ 1918an publikatu zuen bere liburu ospetsuena, *Abarrak*, eta hilda gero argitara zuten *Bigarrenko Abarrak*, 1930ean.

Kirikiño batez ere kazetari politiko abertzalea izan zen. C. Gallastegiren antologiak haren artikulua sorta bat biltzen du, sarrera argigarri batekin (Gallastegi: 2005). Lehenagoko beste antologia batean ere agertzen dira haren politika artikulua (Bustintza: 1984). Orain dela 20 urteko artikulua batean Kirikiñoren ibilbidea, herrietako berriemaileekiko lana, ideiak, estiloa etab. aztertu nituen (Altzibar 1997); puntu horiek eta beste batzuk laburbilduko eta osatuko ditut atal honetan.

Kirikiño EAJ alderdikoa zen aspalditik, Comución Nacionalista Vasca edo Jelbatzakoa. BBBkoa izan zen 1917-1918an, G. Renteria, A. Zaballa, I. Rotetxe, R. Egiarekin batera⁴. Mitin batzuetan parte hartu zuen, adibidez 1918an Bilbon, Mungiako borrokaldiaren oroitzapen ospakizunetan. Garai honetan, 1917-1919 urteetan zehazki, abertzaletasunak gorakada egin zuen, autonomiaren alde gudukatu eta Bizkaiko Aldundiaz jabetu zen, baita Bilboko alkatetzaz, M. Arana izanik zinegotziek hautaturiko lehen alkate demokratikoa.

Politikan moderatua zen Kirikiño: “lana, bakia, era ona [‘ongi izatea’] nahi zuen. Baina borrokalaria izan zen bere ideien alde. JEL, euskara eta euzkotasunaren alde idatzi zuen, euskararen erabilera bultzatzeko, umeei euskal izena jartzeko, euskal kultura suspertzeko, dantza eta kanta *garbiak* defendatzeko –dantza lotu *zikinen* aurka–, zezenketen aurka jotzeko, etab.

3. *Garoa*, “Durango”, EAE, Euzkadi 1917/12/15. *Euzkadi* kultura aldizkarian publikatu zen *Anton Berakatz* 1914an, eta Bilboko Campos Elíseosen antzeztu.

4. “En el 14 aniversario del Maestro. La solemnidad de ayer”, Euzkadi 1917/11/27.

Horretan guztian Errepublika eta gerra garaiko belaunaldiek hark markatu ildotik joko zuten.

Primo de Riveraren diktadura (1923-1930) euskara debekatuta egon zen egunkarian lehen urteetan; 1923ko irailaren 14an argitara zen azken euskarazko artikulua. Irail erditsuan “separatismoaren aurkako dekretua” atera zuen diktadoreak. Dekretuan espainiar banderaz gainerakoak debekatuta geratu ziren –500 pezetako isuna eta 6 urteko kartzela ezarriko zitzairen bere etxetan jarrita zeukatenei–, eta gaztelania hizkuntza ofizial bakartzat ezarri zen; gaztelaniaz idatzita egon behar zuten erakunde ofizialetako agiriak – eskualdeetakoak eta tokian tokikoak barne–, eta bakar-bakarrik pertsona partikularrei eginiko deietan onartu zen hizkuntza *erregionala*, eta kasu horietan ere era murriztuan. Arau bera aplikatu behar zen erregistro zibil eta notarialetako liburuetan, edo parrokiakoetan.

Diktaduraren lehen urteetan euskara egunkaritik desagertarazi bazuten, geroago euskal ataleko idazlan guztiak itzulita eman behar zitzaizkion zentsurari, eta politikagairik gabekoak izan behar zuten. Bizitzaren ironia maltzurra: Madrilen etxe berean apopilokide izan ziren Kirikiño eta diktadorea izango zena, ikasle zirelarik.

2.2. Kirikiñoren estiloa.

Bere hitz egiteko moldeari eta estiloari zor dio Kirikiñok arrakasta, hein handi batez, ipuinetan nahiz politika artikuluetan. Hegoaldean euskara eredu garbizaleak –Azkuerenak eta Aranarenak– ziren nagusi; Kirikiño aranatarra izan zen ortografian, hiztegian eta morfologian; garbizalea, baina ez muturrekoa, irakurleek hitz berriak ulertzea bilatzen baitzuen. Bizkaieraz ez ezik, gipuzkeraz eta lapurteraz ere idatzi zuen –*Eskualduna* astekaria ezagutzen zuen-. Batasunik ez zuen nahi, baina elkartasunerako prest zegoen, adib. *Argiarekin*.

Estiloari dagokionez, Kirikiñok irakurlearekiko harremanak landu zituen (lehen pertsona, elkarrizketa, pertsonalizatzea etab.); bestetik, berriketa estiloa eta lagunarteko hizkerako adierazpideak. Herriko jendearentzat idazten zuen, haien munduaz, haiekin bat eginez. Funtsean, ahozko euskara letra munduan sartu zuen, ahozko tradiziozko euskararen eta literaturaren

artean zubi-lana eginez.

Bizkortasuna edo bizitasuna eta adierazkortasuna dira haren estiloaren beste ezaugarri batzuk. Lehena, esaldi eta elkarrizketa laburren bidez landu zuen. Adierazkortasuna, belarriak eta begiak joz, horretarako baliabide askotarikoak erabiltzen baitzuten: onomatopeiak, errepikapenak, enfasia, esapide ponderatiboak, esaera eta esamoldeak, konparazioak etab.

Etsaien kontra tonu ironiko, burlati, destainazko eta umorezkoa erabiltzen zuen, hainbat baliabideren bidez: kontrastea, hiperbolea, ustekabea, karikatura, konparazio ironiko-barregarriak, hitz-jokoak, etsaiak barregarri utzita etab.

2.3. Kirikiñoren jarraitzaileak: herrietako berriemaileen sarea.

Irakurzaletasuna bultzatu eta idazle berriak atera zituen *Kirikiñok*. Euskaraz irakurtzeko ohiturarik ez zegoen, gutxik irakurtzen zuen euskaraz. Bada, hainbatek (500 inguruk?) euskaraz irakurtzea lortu zuen *Kirikiñok*. Badakigu igandeetan euskaldun askok *papera* (egunkaria) erosten zuela haren barregarrikeriak irakurtzearen –igandeetan *Euzkadik* 10.000 ale ateratzen zituen–. Bera da, agian, irakurle gehien euskalzaletu dituen. Hauxe idatzi zuen *Euzkadiren* euskal atalaz: “Berton bataz beste argitaldu dira iru zerrenda euzkeraz, eta askok oiturea artu dabe euzkerazko idatzijak irakurteko; eta askok eta askok baita euzkeraz idazteko be. Amaikak euzkerea gogortu dau bere goguan izparringi au dala-ta!”⁵.

Horretarako, kazeta-irakurgai atsegingarrien bidez erakartzen zituen irakurleak. Beraz, kazetaritza izan zen euskara idatzia ikasteko eskola. *Kirikiñori* esker edo haren eraginez sortu ziren idazle gazte franko: M. Arruza *Arrugain*, B. Garro *Otxolua*, Tx. Arruti *Mendi Lautak*, A. Anabitarte... Hona zer zioen *Mendi Lautak* 1932an Kirikiñoz (1918an hasi zen *Mendi Lautak* Euzkadin idazten):

“Amasei-amazazpi urte neuzkala asi nitzan abertzaletasuna nabaitzen, (...). Bereala ekin nion *EUZKADI* egunkaria irakurtzen.

5. *Kirikiño*, “Amar urte!”, *Euzkadi* 1923/02/01.

Kirikiño zanaren menpean zegoan euzkel atala poz pozik irakurtzen nuben. Euzkeraz idazteko gogo bizia sortu zitzaidan. Ikusirik *Kirikiño*ok errietako izparkarieri egiten zien arrera ona, ausartu nitzan Uriko izparrak bialtzen. (...) *Kirikiño* zanak idazleen artean egin zuben aberri aldeko lana neurkaitza da. Asteak, illak, urteak igaro zitun idazle ezjakiñen idazkiak orraztu ta argitaltzen. Argin, igeltsero, arotz, nekazari, arrantzale ta abar idazle geinak izanik. Ez da berriro jaioko berak bezela idazle oro poz-pozik aukiko dubenik...*Kirikiño* zanaren utsunea ere gure artean nabaitzen degu. Askotan entzuten nuben gizon atsegiña zala. Bilboratu nitzan egun batean ikertu nuben. Gizon jakintsua izanagatik, ikustekoa zan egin zidan arrera ona. Apaltasunez betea eta guraso batek bere seme kutunari itz egiten dion eran itz egin ziran. Geroztik prankotan ikertu nuben. Datorren igandez, Mañari ta Durangon bere omenez egingo diran jaietan al degun euzkel idazle guziok jun bear degu.⁶

Hortaz, *Kirikiño*ok berriemaileak bilatu, haien gogo berotu, haiei *Euzkadiren* ateak zabaldu, euskaraz idazten irakatsi eta haien artean sare bat sortuz joan zen. Hartara, ehundik gora berriemale eta laguntzaile bildu zituen, eta 400 bat lan argitaratu, gehienetan berriemailearen ezizenez eta askotan bere oharrak erantsiz; berriemaile edo kronikari gehienak artean ezer idatzi gabeak ziren. Hori izan zen haren lanetan lana. Bada, *Kirikiño*ok idazle horien arteko harremanak eta haien arteko kidesuna –ia anaitasuna– sustatu zuen, egunkariko lankidetza bidez ez ezik bilera, bazkari eta elkarrekiko ospakizunen bidez⁷.

Nor ziren herrietako berriemaileok? Gehienetan ezizenez idazten zuten, ez dakigu haietako asko nor ziren; zoritxarrez, ikertu ere ez da egin, baina *Euzkadi* zehatz aztertuz gero, haien izen-abizen batzuk atzeman daitezke. Artikulu honetako aipuetan 40 bat berriemaile agertzen dira, haietako franko jarraikiak eta idazle onak.

Herrietako berriemaileek *Euzkadirekin* eta *Kirikiño*ekin ez ezik alderdiarekin lotura izan ohi zuten: uste dugu udaleko zinegotzi abertzaleen

6. *Mendi Lauta*, “*Kirikiño*”, *Euzkadi* 1932/04/13.

7. *Kirikiño*, “*Zornotzan atzo*”, *Egunekua*, *Euzkadi* 1914/10/26.

edo Udal Buru Batzarraren ia eledun edo ordezkari gisa aritzen zirela, edo haien mandatuz. Euskara eta euzko gogo (antzerkia, musika, dantza) suspertzeko lanean ziharduten, eta, aldi berean, EAJren propagandistak eta alderdiaren ekintzen bultzatzaileak ziren. Euskaltzaleak ez ezik euskaltzale militanteak eta ekintzaileak ere baziren haietako asko. Izan ere, euskaltzale militanteak sortu nahi izan zituen *Kirikiño* eta berak ere parte hartzen zuen, gazteekin batera, euskararen aldeko kanpainetan. Hauxe zioen paparrean orratza –euskararen ikurra, egunotan txoria den bezala– eramatearen aldeko kanpainan: “orratz au ez da bakarrik euzkeldunak garala adierazoteko, euskerazaliak garala ta euzkera itz egin gura dogula adierazoteko baño”⁸.

Beraz, batera zihoazen euskaltzaletasuna eta abertzaletasuna: edo euskaltzale zirelako abertzale bihurtu ziren, edo abertzale bihurtu zirelako euskaltzaletu ziren. Edozein modutara, hor dago garai hartako euskaltzaletasunaren eta abertzaletasunaren historiaren parte bat.

Herrietako berriemaileen sarea osatzen eginiko lanagatik ere –ipuinengatik ez ezik–, *Kirikiño* ospetsua eta maitatua izan zen, *Mendi Lautaren* adierazpenetan ikusi dugunez. Hauxe zioen E. Bustintza *Mañariko* idazleak bere osabak utzitako hutsuneaz: “Bere obiratxian, ondo agertu eben euzkel-idazle, irakurle ta enparau erriko jentiak Kirikiño maisuarentzako eben maitasuna”⁹.

*Kirikiño*ren lanak jarraipena izan zuen: haren ondoren *Euzkadiren* euskal atalaren arduradun izan ziren N. Ormaetxea *Orixe*, I. Enbeita *Ibon* eta E. Urkiaga *Lauaxeta*. Haren izeneko literatura saria (*Kirikiño Saria*) eratu zuten eta Euskaltzaleak taldeak *Kirikiño*ren jarraitzailetzat zeukan bere burua. *Kirikiño*ren ametsa euskal egunerokoa izan zen, eta *Egunaren* lehen ale eta orrialdean gogoratu zuten haren heriotzaren 8. urteurrenean:

“*Kirikiño* euzkeltzale jator eta errimiaren gomutiak gure bijotzetan bixi-bixirik dirau. (...) Kezka barik esan daïke berak beste euzkeraz idatzi daunik eztala. Ezta berak beste euzkel-idazle sortu ebanik bere. Eta zelan maite ebazan euzkel idazliak! Eta euzkeldun barrijak

8. *Kirikiño*, “Euzkeldun ikurra zetarako”, Egunkua, Euzkadi 1915/01/02.

9. *Mañariko* [E. Bustintza], Euzkadi 1929/02/10.

bere pozik andiña ziran. Gixon zindua, gixon oso-osua, apala ta mattekoia ixan zan gure Ebaista.”¹⁰.

3. KATALANEN ETORRERA.

1917ko urtarril bukaeran F. Cambó, Puig Cadafalch eta *Lligako* zenbait lider katalan abertzale Bilbora etorri ziren, euzko abertzaleekin harremanak estutzera. Hemen harrera beroa egin zitzaien. Ordurako katalan abertzaleak nagusi ziren bere lurraldean, jeltzaleak oraindik ez. Apirilaren 16an, abertzaleen garaipenaren ondoren, Cambó Donostira etorri zen. Maiatzean, katalanen urtarrileko etorreraren ordainetan, Bartzelonara joan ziren Bizkai, Gipuzkoa, Araba eta Nafarroako jeltzale buruzagi eta Bilboko zinegotzi zenbait, baita Gipuzkoako bi diputatu abertzaleak¹¹. Joan-etorri eta harreman horien karietara, *Kirikiñok* artikulu zenbait argitara zituen, gaiak harentzat eta egunkariarentzat zuen garrantziaren erakusgarri.

Gainera, *Kirikiñok* berak aurkeztu zuen euskaraz Cambó Bilboko Campos Eliseos antzokian; aurkezpen hori gazteleraz itzulita publikatu zuten *Euzkadin*. Bertan, *Kirikiñok* dio lehen aldiz bildu direla dela katalanak eta euskaldunak, herri txikiek elkartu beharra daukatela handiek errespetatu ditzaten, eta katalanek asko daukatela erakusteko euskaldunei, aurretik hasi direlako eta azken 15-17 urteetan nagusitasuna lortu dutelako¹². Kanboren hitzaldia iruzkinduz, esaten du katalanek erakusten digutela “zelan jokatu biar dogun geure aberrija gaizkatasun bidian eruateko”, hau da, “asmoz eta jakitez bai, baña ez indarrez”¹³. Hitz batez, *Kirikiñok* eredugarritzat hartzen ditu katalanak, ekinez, zuhurtziaz, bake-bidez eta pausoz pauso ari direlako¹⁴.

Apirilean Cambó entzutera izugarrizko jendetza joan zen Donostiara Bilbo, Bergara, Gasteiz eta Iruñetik. Cambók bere hitzaldian esana honela interpretatzen du *Kirikiñok*: “erri batek bere azkatasuna gura daula

10. “Kirikiño gomutan dogu”, *Eguna* 1, 1. or. [1937/01/01]

11. *Kirikiño*, “Kataluñara”, *Egunekua*, Euzkadi 1917/05/17.

12. “En los Campos Elíseos”, *Euzkadi* 1917/01/29.

13. *Kirikiño*, “Katalanak Bilbaon”, *Egunekua*, Euzkadi 1917/01/29.

14. *Kirikiño*, “Katalanak Bilbaon”, *Egunekua*, Euzkadi 1917/01/27, 29.

adirazoten dauanian beste erri bat asarratzen bada, orretantxe dala ezagun bigarren erri au dala iñoren zapaltzallia, erri *tiranua*” eta “Alper-alperrik dala erri zapaltzalliak darabillezan alegiñak abenda errijak hil nairik”¹⁵.

Azaroan ere, Madrileko ministerioan lehen aldiz zibil bat eta bi katalan abertzale ministro sartzen direlarik, katalanen norabide aldaketa onesten du Kirikiñok, euskaldunentzat ere onuragarria delakoan:

“Euren ele aldez edo ogasun aldez atarako dabezan obarijak, gure ele aldez edo gure ogasun aldez be ixango dira urrian, euren aizkidetasuna jagoten badogu. Beraz, kataluñarrak ministro ixatiaz guk eztoгу okerrik, obarija bai, eta ez txikija. / Eta ganera, gaurko onek esan gura dau aldatu dala Españan ministerijuak eraldatzeko bidia: orain ikusi dogunaz uste izan lei iñoz euzkotarren bat, baina au euzkotar abertzalia, ministro ixan leitekela, eta onelako bat danian..., zelako bideak zabalduko litxakiguz geure aberri-gaizkakunde bidian? Batzuk gurako leukie beti basterrik baster ibilli gaitezala; iñoz mallatxu bat geure aldez egin al badogu, eztaigula igon, ezta!..., edo dana igon salto baten edo bapez”¹⁶.

Cambó eta Lligakoekin Jelbatzak edo Comunion Nacionalista Vascak izaniko harremanek eta haien aldeko jarrerak ondorioak izan zituen politikan; behintzat kontserbadoreek atzera egin zuten jeltzaleekiko harremanetan.

4. ABERTZALEEN GARAIPENA HAUTESKUNDEETAN.

Hiru zati bereiziko ditugu gai honetan: aldundietarako hauteskundeak (4.1.), udaletara hauteskundeak (4.2.) eta euskara babesteko urratsak (4.3.).

4.1. Aldundietarako hauteskundeak.

Martxoaren 11ko hauteskundeak aldundiak erdizka berriztatzeko izan ziren. Hauteskundeak baino lehen, *Kirikiñok* artikulu saila argitara zuen

15. *Kirikiñok*, “Atzoko eguna Donostin”, Egunkua, Euzkadi 1917/04/16.

16. *Kirikiñok*, “Noz edo noz...!”, Egunkua, Euzkadi 1917/11/04.

Comuni3n Nacionalista Vasca edo JelBatzaren Gutxieneko Programa azaltzeko, eta hor aldundien eginkizunak zehaztu zituen, honako puntu hauetan laburbil daitezkeenak: 1) Araba, Bizkaia, Gipuzkoa eta Nafarroaren arteko Mankomunitatea sortzea. 2) Araba eta Bizkaia Iruñeko Auzitegi Nagusiari ezartzea, Burgoskoari kenduta; hartara, notarioak euskara jakin dezatela eskatzea lortuko da. 3) Euskal Herrian Unibertsitatea; hala, ikasketak merkeagoak izango dira eta euskaldun gehiagok ikasiko dute. 4) Kontzertu Ekonomikoaren legea garatzea. 5) Aldundiek ogasun arazoetan daukaten jabetasunari garratz eustea. 6) Aldundia udalen alde jartzea, hiri edo herriei dagozkien arazoetan. 7) Eskolatik kanpo dagoen euskara berriro eskolara ekartzea eta ikaskizun batzuk euskaraz eskaintzen ahalegintzea. 8) Herri eskoletan maisuak izendatzeko eskubidea izatea Arabak, Bizkaiak eta Gipuzkoak, Nafarroak daukan bezala. 9) Arrantzale- eta nekazari-elkarteak sortu eta aurrerapen bideak zabaltzea. 10) Hordikeriari borroka egitea. 11) Mendi biloiztuak zuhaitzez betetzea. 12) Bizkaian zerbitzu publikoetan lan egiteko, lehentasuna bizkaitarrek izatea; gero, gainerako euskaldunek¹⁷.

Hauteskundeen egunean ateratako artikuluan, *Kirikiño* euskaldunei zuzentzen zaie botoa eskatzeko, honelatsu argudiatuz: gure etsai politikoak aberriaren etsaiak dira, eta haien garaipenak ondorio beldurgarriak izango ditu: administrazioan euskaraz eginda jaramonik ez dizute egingo eta *habla en cristiano* esanda botako zaituzte; kanpotarrei lana emango diete eta zuek bizkaitarrok emigratzera behartuko zaituztete; maisu-maistra erdeldunak, egokiak ez badira, ezingo dira kendu, eta euskaraz hitz egiteagatik zuen umeei emandako zigorrak jasan beharko dituzue; nahitaez eskribau erdaldunekin aditu beharko zarete; herriko abade, mediku, idazkari, udal-zerbitzuetakoak erdaldunak izango dira eta zeuen herrian arrotzak sentituko zarete kanpotarren uholdearen azpian¹⁸.

Aldundirako hauteskundeetan Bizkaian jeltzaleak beste guztien kontra aritu ziren, liberal eta kontserbadoreek osaturiko batasunaren (“Piña”) kontra, nahiz karlisten nahiz errepublikarren kontra. Jeltzaleek irabazi zuten Bilbo, Markina, Durango eta Balmasedako hautes-barrutietan, guztira 20.800 boto inguru eskuratuz. Hamasei eserlekuetatik hamar atera zituzten, honako

17. *Kirikiño*, “Auteskundeak”, Egunkua, Euzkadi 1917/03/06, 07, 08.

18. *Kirikiño*, “Eldu dok eguna!”, Egunkua, Euzkadi 1917/03/11.

hautagaia hauek beteko zituztenak: Bilbao, Urrutia, Egileor, Zubikarai, Elgezabal, Sota, Rotaetxe, Landaburu, Urrengoetxea, Torre; aurretik zeukatena (Altzaga) gehituta, gehiengoa lortu zuten, 16tik 11.

Gipuzkoan aldun bat atera zuten Bergarako hautes-barrutian (P. Laskibar), eta beste bat Donostian, jeltzaleen ingurukoa (Zulaika); lehendik zeukatena (Urreta) gehituta, hiru guztira. Nafarroan beste diputatu bat, Juan Martinena. Berako kronikari baten arabera, Martinenak erlijioa, fueroak eta euskaltzaletasuna hartu zituen banderatzat¹⁹. Herri bereko *Aldaparen* esanetan, Nafarroan hirutik bat atera zuten; ordura arte karlista erdaldunak baino ez ziren ateratzen baina hauteskunde horietan karlistak oso beheiti gelditu ziren²⁰.

Bizkaitar eta gipuzkoar hautagaien garaipenaren berri eman zuten *Kirikiño*²¹ eta herri-kronikari ugarik, batez ere gipuzkoarrek: *Urki* Eibarkoak, *Gauzonzale* Bergarakoak eta *Otamoztarra* Zumarragoak, esaterako²². Horiek eta beste askok kontatzen digute nola ospatu zuten – gehienetan bazkari edo afari jendetsuak eginez– Zumarragan, Sto Domingo de la Calzadan, Lasarten, Algortan edo Leioan²³. Soraluzen antzerki jaialdi batekin ospatu zuten, non G. Garmendiaren hitzaldiaren ondoren hiru antzerki eskaini zituzten, batzokiko aretoa bete-beterik zela²⁴. Bertsoak atera zituen *Kirikiño*k, Enbeitari eskainiak, baita *Kukuk*²⁵.

Ordura arte karlistek eta liberalek ezarritako nagusitasuna hautsi egin zuten abertzaleek. Herrietako kronikarien arabera, borroka zakarra eta zikina izan

19. *Euzkaldun bat*, “Bera (Naparra)”, EAE, Euzkadi 1917/03/26.

20. *Aldapa*, “Bera”, EAE, Euzkadi 1917/03/26.

21. *Kirikiño*, “Gora JEL! Gora Euzkadi! Gora Deun Mikel Aralarkoa!”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/12.

22. *Urki*, “Eibar”, EAE, Euzkadi 1917/03/15. *Gauzonzale*, “Bergara”, EAE, Euzkadi 1917/03/16. *Otamoztarra*, “Zumarraga”, EAE, Euzkadi 1917/03/17.

23. *Iragatar Edorta*, “Santo Domingo de la Calzada”, EAE, Euzkadi 1917/03/24. *Beste bat*, “Lasarte”, EAE, Euzkadi 1917/03/25. *Katarra*, “Algorta”, EAE, Euzkadi 1917/03/29. *Artatza*, “Lexona”, EAE, Euzkadi 1917/03/30.

24. *Zeleta*, “Soraluze”, EAE, Euzkadi 1917/03/26, 31.

25. *Kirikiño*, “Mutillak, zer dok au?”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/20. *Kuku* [Galdakaotik?], “Zer jazo da emen?”, EAE, Euzkadi 1917/03/20.

zen toki askotan, adib. Arratian²⁶. Algorta eta Sopelana aldean jauntxotarrek dirua eskaintzen omen zuten boto truke²⁷.

Garaipenaren ondoren, kronikari abertzaleok mintzaira zakarra darabilte, ordura arte jasandako menpekotasunaren ordainetan: “euren buruko txapela geuk *ankapian zapaldu* dautsegu” dio Igorreko kronikari batek²⁸. *Kirikiñok* barre-burla eta destainazko tonua darabil, ohi duenez. Hona nola mintzo den Mañari bere herrian gertatuari buruz:

“Erri txiki onetan be txibitie erabilli genduen lengo igandian abertzaliak. Orain arte auteskunde gustijetan beti azpijan erabili gaitue karlistak, edo obeto esateko, emengo jauntxo illunaren mendekuak. (...) Oinguan eztabe bota txapligorik (zuzirikorik). Euren jauntxue baixen triste ta illun gelditu dira. (...).

Gurenda ori dala-ta, emengo astokraziako emakume gazbakuak alkarri esateutsien: “Ya ves, tzica, un pena te tengo...mira que ganar las elecciones estos jebos que no te saben la idioma de Don Kikote... ahora la mococrasia o eso te subirá como el bich.” / Onek beti bat. Bai ba, gatz tontortxu bat buruan eztauke ta.”²⁹.

Etsaien kalifikatibo mespretxuzkoak, haien porrotaren konparazio eta deskripzio farregarriak hitzetik hortzera abertzaleek: *Bizkaiaren arerioak*³⁰, *motzak*³¹, *txarrizainak*³², *azurbaltz ta karka*³³, *piñoak hankaz gora*³⁴, *sugeak*³⁵,

26. *Zubiondokua*, “Yurre” [Igorre], EAE, Euzkadi 1917/03/16.

27. *Katarra* “Algorta: Auteskundeak”, EAE, Euzkadi 1917/03/14.

28. *Urbietta*, “Iurre” [Igorre], Euzkadi 1917/03/26.

29. [sinatu gabe, ustez *Kirikiñorena*], “Mañari”, EAE, Euzkadi 1917/03/15.

30. “Enemigos de Bizkaya”, Euzkadi 1917/03/12.

31. “Kirikiño: ointxe emon dautsiegu suelie motzoi, arraye denganiñua!”, *Urki*, “Eibar”, EAE, Euzkadi 1917/03/15.

32. “oinguan zapaldu doguz txarrizainak”, *Urbietta* “Iurre” [Igorre], EAE, Euzkadi 1917/03/17.

33. “azurbaltz eta karka gustiyok / alkar baturik an ziran / didarka beti aua zabalik / karramarrien antzian”, “erreketeru gustiyak an ziran / arin-arinka kalia”, *Kuku* [Galdakao?] “Zer jazo da emen?”, EAE, Euzkadi 1917/03/20.

34. “emen auteskundietan aixe andia ta piño gustijak ankanz gora”, *Zaldupeko bi*, “Ondarroa”, EAE, Euzkadi 1917/1917/03/21.

35. *Amez*, “Erendio Goikoa”, EAE, Euzkadi 1917/03/25.

*txakur amorratuak*³⁶. Hona Galdakaoko *Bilduren* hitzak:

“Igaro diran auteskundiak sartada andija ekarri dautsoe emengo jauntxu otseñai. Emen dabiltzaz gustijak buru austen, belarriak makur-makur dabezala bata bestiai erruba ezarten. Eta erruba eurak dauke, oraintxu artian eurak ziran nagusi, zernai egiteben erriko arazuetan, *txakurrak legez agiñak erakutsirik*. Gaur geu gara nagusi, gurendatsu urten dogu, ta *agiñak geuk erakutsi biar dautseguz amorrutz il daitezaz*.” [neuk jarriak dira letra etzanak]³⁷.

Mintzaira zakar hau alde batera utzita, herrietako berriemaileen kroniketan badira xehetasun interesgarriak, erdarazko kroniketan seguru asko aurkitzen ez direnak. Adib., *Katarrak* kontatzen du Algortan jeltzale batzuek etsaien alde jokatu zutela³⁸. Gorago aipatu dugun *Urbietak*, karlistak sozialistekin uztartuta aurkeztu zirela Arratian³⁹. Markinan, ostera, karlistek ez zutela nahi izan inorekin nahasterik, diosku *Mendiondok*⁴⁰. *Murumendik* Isasondoko (Gipuzkoa) karlisten euskaraganako maitasun eza nabarmentzen du⁴¹.

Autonomiaren bidean abiatuta, jeltzaleen beste urrats baten berri ematen digu *Kirikiñok*: Araba, Bizkaia eta Gipuzkoako diputatuek bilera izan zuten uztailaren 16an Gasteizen, gobernuari eskatzeko legeak egin eta bete eragiteko ahalmena, baita epaileak izendatzekoa, eta halaber kupoa negoziatzea⁴².

4.2. Udaletarako hauteskundeak.

Aldundirako hauteskundeetatik hamar hilabetera, azaroaren 11koetan jeltzaleak berriro nagusitu zitzaizkien monarkikoei –*Kirikiñok piperpote*

36. *Lugin*, “Orozko”, EAE, Euzkadi 1917/03/21.

37. *Bildur*, “Galdakao”, EAE, Euzkadi 1917/ 1917/03/23.

38. ”Oraingoan geuk be abertzale batzuk aurka ixan doguz. Arritu zaiteze: bestien aldun edo apoderau ta bitarteko edo interbentore!”, *Katarra*, “Algorta: Auteskundetzaz”, EAE, Euzkadi 1917/03/17.

39. *Urbietak* “Iurre” [Igorre], EAE, Euzkadi 1917/03/26.

40. Markiñako karlistak ain zuri orbanbakuak dira ze beti dagoz arduraz emengo bizkaitar (abertzale) apurrok liberalakaz alkartu ta loituko ete-garan. Eta eurak susmau dabenian euren semietan bizkaitarrekanako eraspina (jokerea) galerazo dautse asarrez orren tartian sartzia, baltzekaz nastaurik orbandu eztaitezaz”, *Mendiondo*, “Markiña”, EAE, Euzkadi 1917/ 03/16.

41. *Murumendi*, “Isasondo”, EAE, Euzkadi 1917/03/23.

42. *Kirikiñok*, “Zer eskatu dan”, Egunkua, Euzkadi 1917/07/17.

deitzen zituenei–, baita karlista jaimetar kontserbadoreei Bilbon, Donostian, Iruñean, Mungian, Otxandion, Durangon, Laudion etab., Kirikiñok kontatzen digunez⁴³. Beste toki garrantzitsu askotan ere bai, adib. Soraluzen, Mutrikun edo Areetan⁴⁴. Baita hainbat herri txikiagotan: Axangizen, Mallabian, Busturian, Muruetan, Zeanurin, Gamizen eta Isasondon⁴⁵. Irabazi ez arren, jeltzaleek emaitza onak izan zituzten beste herri batzuetan ere: Lekeitio, Muxikan, Ermuan, Ordizian, Zumaian, Urnietan, Gernikan, Ubidean⁴⁶.

Aldundirako hauteskundeetan bezala, borroka eta giro zakarra azaltzen da aipatu ditugun zenbait kronikatan, adib. Mutrikukoan. Gehienetan jauntxoek joko zikina salatzen dute herrietako kronikari jeltzaleek: neskameak boto eske aritzea jendeari txantxia eginez edo dirua eskainiz etab.⁴⁷; jauntxoek morroi gisa jardunez, boto-eskatzaileak ugazabarengana joatea maizterrei botua emanarazteko euren alde⁴⁸; maizterrak etxetik kanporatzea, mendekuz, euren botoa ez emategatik⁴⁹; apaizak etxetik etxe ibiltzea, zerurako bidea hitzemanaz boto truke, jeltzaleak Elizaren areriotzat hartuta, liberalak edo baltzak direla esanez (Isasondo eta Zeanuriko kroniketan). Hona nola jokatzeko ziren, *Murumendiren* arabera, jauntxoak eta apaiz zenbait Gipuzkoako Goiherri eta Isasondon:

“Erri au ezagutzen duten gustiyak arrituta daude guk egin degunarekin, apustuak egin dituztenak guk galduko genduela etzuten asko uste erri ontan jauntxoek zitalkeriak bukatuko ziranik.
/ Izan ere euren alderdiya goraldutzeko jarri zuten izkillu edo

43. *Kirikiño*, “Geuria gurendea”, Egunkia, Euzkadi 1917/11/12; id., “Atzo gurendea biribildu”, Egunkia, Euzkadi 11/13.

44. *Jeltzale*, “Soraluze (Plazentzia)”, Egunkia, Euzkadi 1917/11/14. *Aberrri*, “Motriko”, EAE, Euzkadi 1917/11/14. *Katarra*, “Algorta”, EAE, Euzkadi 1917/11/17.

45. *Burgotxu*, “Axangiz”, EAE, Euzkadi 1917/11/16. *Uretabarren*, “Ernu”, EAE, Euzkadi 1917/11/17. *Beste bat*, “Busturi”, EAE, Euzkadi 1917/11/17. *Baserritar Bat*, “Zeanuri”, EAE, Euzkadi 1917/11/19. *Kirikiño*, “Gamiz”, EAE, Euzkadi 1917/11/21. *Murumendi*, “Isasondo”, EAE, Euzkadi 1917/11/22.

46. *Egi-zale*, “Lekeitio”, EAE, Euzkadi 1917/11/15. *Atxelai*, “Muxika”, EAE, 1917/11/16. *Uretabarren*, EAE, Euz 1917/11/17. *Murumendi*, “Ordizia”, EAE, Euzkadi 1917/11/18. *Emengua*, “Zumaia”, EAE, Euz 1917/11/20. *Beste bat*, “Lasarte”, EAE, Euzkadi 1917/11/20. *Andutz-mendi*, “Gernika”, EAE 11/21. *Arralde*, “Ubide”, EAE, Euzkadi 11/24.

47. “Lekeitio”, EAE, Euzkadi 1917/11/26.

48. *Peru-Abarka*, “Erando”, EAE, Euzkadi 1917/11/24.

49. *Aberrri*, “Motriko”, EAE, Euzkadi 1917/11/28.

armatzat gu erlijioaren areriyok giñala, ta onela ibilli dira etxerik etxe autarki billa txadona [‘eliza’] zaitu biar luteken artzaiyak; ta ez gero erri ontakoak bakarrik, bada or Ordizian ere lenago erri ontan egondako abade bat aldapak asko ikaratzen ez duena. Donokirako [‘zerurako’] bidea ar[k] jartzen diela esanez ibillitakoa. / Lenago ere bere erreketeruakin jarri zuan majina bat zeresan, ta orain berriz autarki billa, erriko abadiak naikoa ezbalira bezela. / Guk beartzan tokian eman genduan gauza abek aditzera, ta badakigu gañera agindu ziela lan oheri uzteko, bañan gauza abek ez dituzte entzun azkeneraño, batzuetan agirian eta bestietan ezkutuan lan egin dute, ta gañera...a jauntxo jaimetar zitalak lotsagarri gelditu dira.”⁵⁰.

Herrietako kronikagile askoren arabera, batez ere gaztediari zor zitzaion garaipena edo aurrerapena, Mutrikuko, Ubideako edo Mungiaiko kroniketan ageri denez⁵¹.

1918ko lehen hilabeteetan osatuko ziren udalak eta izendatuko karguak.

4.3. Euskara babesteko urratsak.

Abertzaleen garaipenak euskara debekutik libratzeko edo bazterketatik ateratzeko aukera eman zien aldundi eta udalei. Historian lehen aldiz, erakunde publikoek euskara babesteko neurriak hartuko zituzten. Bada, neurri horietako batzuk eta haiek sortutako eztabaidak aipatuko ditugu, azterketa zehatzik egiteko asmorik gabe.

Monarkikoak, tradizionalistak eta liberalak nagusi zirenean, Gobernuak euskara debekatuta eta baztertuta zeukan. *La Gaceta del Norte* tradizionalistan, langileen bazkun batek argitaratutako komunikatu batean, protestatu egiten da Bizkaiko gobernadore zibilak debekatu zuelako ekitaldi ofizialetan eta pregoietan euskara erabiltzea⁵².

50. *Murumendi*, “Isatsondo”, EAE, Euzkadi 1917/11/22.

51. *Bide-zabal*, “Mungia”, EAE, Euzkadi 1917/11/16.

52. “Protestamos enérgicamente contra negación del derecho natural de vascos a entenderse en su lengua, prohibiendo Gobernador de Vizcaya pregones en euzkera y uso idioma nuestro en actos oficiales. ¡Viva la libertad!”. Agrupación de Obreros Vascos (despacho), *La Gaceta del Norte*, 1916/02/23.

Bizkaiko Aldundi abertzaleak hartutako neurriek etsaien protestak eragin zituzten, *Kirikiñoren* artikuluetan agerienez. Ondorengo testuan *belarrimotzen* eta *sasieuzkotarren* protestak (*arrantzak*) barregarri utzi nahi ditu:

“Jakiña zan, Diputaziñuan euzkerea, geure elia, erabilten asi diraneko, urten dira arrantzaka belarrimotzak eta euren lagunak diran sasi-euzkotarrak. / Bateko, Sota lendakari jaunak agindu dabela Diputaziñuan edozein idazkitan ipinteko beti “Bizkaya” ta ez “Vizcaya”; besteko, Diputaziñotik doyazala errijetara aginduak, jakingarriak eta iragarkiak euzkeraz “be” idatzita, asi dira murmur.”⁵³.

Euskara eskoletan sartzeko egindako urratsei ere zenbaitek eragozpenak jarri zizkieten, baina *Kirikiñok* ez zituen eragozpenok aipatu eta erantzun gabe utzi. Adib., R. Sota aldun nagusiak deitutako batzar batean diputatu ohiei kontsulta egin zitzaion ea zer zeritzoten Aldundiak hartutako bidari, botere publikoei autonomia handiagoa eskatzea alegia. Mintzatu zirenak Aldundi berriarekin adostasuna agertu zuten; S. Ugarteren iritziz, ordea, eskoletan gazteleraz irakatsi behar zen, ez euskaraz.⁵⁴ Hona *Kirikiñoren* eztenkada:

“Bertan itz egin ebenak agertu eben gaurko Diputaziñuaren onduan dagozala, beronek daukazan asmuak ontzat artuten dabezala euzkelerrijaren autonomia eskatzeko. Berba egin ebenen artian batek, Ugarte'tar Yagobak (Santi Ugartek) esan eban bear eztan gauzea, au da, euzkeraz ez irakasteko Jaungoikuagaitik, Gastelako erderaz irakasteko beti eskoletan. / Ulertu ez da be bai? / Zorijonez, beste gustijak igarri eben Santi Ugartek eskatzen ebana ez tala bidezkoa; eskolia baxotxari irakatsi biar jakola berak dakijen elez [‘hizkuntzaz’]. Santi Ugartek ija burua gogortxu dauko ezer ikasteko; baña, dana dala, ezer ikasi al baleu, ta ipiniko balitzakijo

53. *Kirikiño*, “Izparrak eta: Mintzen asi dira”, Egunekua, Euzkadi 1917/08/30.

54. “Expusieron su parecer respecto del particular los ex diputados señores Madariaga, Loredó, Prieto, Ampuero, Ugarte, Chalbaud, Aresti, Malaxechevarría y Astola. (...) El señor Ugarte manifestó su parecer de que la enseñanza debía reservarse exclusivamente al Estado. El señor Malaxechevarría, por el contrario, declaró que la enseñanza debía recabarse para Vizcaya, que tiene capacidad suficiente para darla y la dará en la lengua que habla el que ha de recibirla. Con lo cual sus resultados han de ser incomparablemente más fructuosos.” “En la Diputación. La Asamblea de ex diputados provinciales”, Euzkadi 1917/08/08.

irakaslari gazteleraz eztakijen txiño bat, zer esango ete leuke Santi Ugartek?”⁵⁵.

Herrietako kronika zenbaitetan maisu-maistren jarrera –euskararen kontrakoa– salatzen da⁵⁶. Ez ziren kasu bakanak izango, horregatik herri eskoletan maisuak izendatzeko eskubidea aldarrikatzen da Jelbatzaren Gutxieneko Programan. Salaketak ez ezik, euskal ikastetxeak jartzeko ahaleginen berri ere badugu euskal idazleei esker, adibidez Tolosaldean⁵⁷.

Euskara jakitea eskatzen den lanpostuetarako deialdien berri ematen du Kirikiñok: eskola-maisu lanposturako “euzkelduna ta euzkeltzalia gura dabe” zehazten du behin⁵⁸. Bizkaiko Aldundian atezain edo otsein jarduteko hiru lanpostuetarako deialdia egiten delarik –euskotarrak eta euskaldunak izatea baldintzatzat jarrita–, herritarrak euskaraz hitz egitera gogo-berotzen ditu⁵⁹. Aldundiak eginiko urrats hori aipatzen du Kirikiñok argudio modura Udal hauteskundeetarako propagandan:

“Gure Jelbatza Bizkaiko Diputaziñuan nagusitu danian, danok dakixue au be, euzkotarra ixatia eta euzkeraz jakitia ipinten yake baldintza edo kondiziño, bertan otsein edo enpliadu ixan gura dabenai. Orain arte olakorik ezta ikusi Diputaziñuan, bertan diputadu ixan diran arren beti bizkaitarrak eta onen artean euzkeldunak asko. Hortxe dago argi-argi alde andija dagoala Jelbatzatik beste alderdijetara (...)”⁶⁰.

55. *Kirikiño*, “Diputaziñuan batzarra”, Egunekua, Euzkadi 1917/08/08.

56. *Zubiondokua*, “Yurre” [Igorre], EAE, Euzkadi 1917/03/16.

57. *Kirikiño*, “Tolosa”, EAE, Euzkadi 1917/03/29.

58. “Lengo astian be birritan esan genduan. Bizkaiko erri baten eskola-maixu euzkelduna ta euzkeltzalia gura dabe. Urteko sarija ederra euko dau. / Etorri edo idatzi onaxe, ta zertzeladak emongo yakoz. Ia, bizkortu.”, *Kirikiño*, “Eskola-maixua biar da”, Egunekua, Euzkadi 1917/11/13.

59. Diputaziñoako lendakari edo presidente Sota jaunak erabagi dau iru morroi (ordenantza) euzkeldun egon daitezala Diputaziño-Jauregiko iru oin edo pisuetan: bekuan, lenenguan eta bigarrenian, bertara zetan edo atan eltzen dan baserritar edo beste euzkeldun uts edozeini, euzkeraz esan dagijoan ango barri. / Beraz, euzkeldunak, eztozue iñor biar Diputaziñora juateko zetan edo atan, erderaz ondo eztakixuelako. Juan ardura barik, gura dozuen aldijetan, egin euzkera, eta erantzungo dautzue, ta lagunduko dautzue bertan opixina onetara edo orretara.”, *Kirikiño*, “Entzun, euzkeldunak!”, Egunekua, Euzkadi 1917/08/04.

60. *Kirikiño*, “Aurrera euzkeldunak!”, Egunekua, Euzkadi 1917/11/11.

Aldundi berriak bere otseinei euskara jakitea eskatuko diela-eta *Noticiero Bilbaino* egunkari bilbotarra kexatu zelarik, hara Kirikiñoren erantzuna:

“*Noticiero Bilbaino* ori tamaltsu da oraingo Diputaziño onetan otseñai edo enpliadu barrijei euzkeldunak ixatia eskatu yakelako. / Euzkerea da Bizkaiko ele edo berbete lenagokua, bertakua, ta erdera da kanpotik ekarrija; ganera, euzkerea egiten da Bizkayaren iru zatitik bitan baño geiagoan. Au onan ixanik, bertako jatorrija dauken euzkeldun bertan jayuak eztauke eskubiderik euren elez edo berbetaz itz egin dagijoen eurak euren diruaz eutsi dabezan otseñok edo enpliaduok? / Bizkayan bixi dira erdeldun utsak eta euzkeldun utsak; bijetarikuak ordaintzen dabez zergak edo petxak otseñok eukiteko, ba zentzunak eskatzen dau otsein orreik jakin biar dabezala berbete bijak.”⁶¹.

Euskara irakasteko eskola liburuen premia dagoela-eta, R. Sota aldun nagusiari zuzenduriko gutun batean proposamenak egiten dizkio irakurle batek, lehen hezkuntzako liburu euskarazkoen lehiaketa bat eratzeko 600 pta eskainiz⁶². Ekimen hori onesten du *La Gaceta del Nortek*, baina euskarazko dotrinak ahaztea egozten dio gutun egileari⁶³.

Euskara normalizatzeko aldera Gipuzkoako udal batzuek eginiko urratsak ere agertarazten ditu *Euzkadik*, adib. Errenteriako eta Donostiako udalena. Udal hauteskundeak baino hamar hilabete lehenago, Errenteriako Udalak erabakitzen du bere aginduak euskaraz argitaratzea, *Euskal Esnaleari* eskatuz

61. *Kirikiño*, “Izparrak eta: Euzkerearen arerijo”, Egunekua, Euzkadi 1918/01/04.

62. [carta al pres R. de la Sota y Aburto. “En las escuelas públicas de nuestro país, en la parte Euzkeldun es nula la enseñanza que adquieren los niños, por dársele ésta en una lengua que desconocen (...)”, “deben de publicarse inmediatamente libros de texto para la enseñanza primaria escritos en nuestra lengua. Tengo entendido que alguien se ocupa ya de la formación de una Aritmética en Euskera, pero respecto a nociones de gramática, historia, geografía, urbanidad e higiene, etc., nada se ha hecho, según creo, hasta ahora” (...). “En mi deseo de coadyuvar a ello, pongo a disposición de Vd. 600 pts para que bajo su alto patronato se anuncie un concurso en el que se premien los mejores libros de enseñanza primaria con ortografía euzkrica de S. Arana Goiri, por ser la más racional y extendida entre los escritores euzkeldunes: que traten de los siguientes puntos: 1º Breve compendio de Historia del País Basko. 2º Geografía. Breve compendio del País Basko. 3º Nociones de Urbanidad e higiene rural. “Posible iniciativa por nuestra lengua”, Euzkadi 1917/11/20.

63. “La enseñanza en euzkera: Un reparo”, Euzkadi 1917/11/21.

euskeraz ipintzeko⁶⁴. Kartelak eta bandoak euskaraz jartzeko erabakia ere hartzen du, jarraibideak langileei azaldu ahal izateko⁶⁵. 1918ko hasieran Donostiako Udalean, gartzeleraz ongi mintzatzen ez zirenek euskara erabili ahal izatea edo ez bozkatu zelarik, euskara erabiltzearen kontra bozkatu zuten seik baina aldekoak nagusitu, horien artean Barriola zinegotzia eta Zuaznabar presidentea⁶⁶.

1918an Oñatiko Kongresua ospatuko zen, eta, ondoren, Euskaltzaindia eta Eusko ikaskuntza–Sociedad de Estudios Vascos sortuko ziren.

5. GREBA OROKORRA.

1917 abuztu-iraileko greba orokorrak eragin edo ondorio larriak izan zituen Bilbo aldean ez ezik Hegoaldeko herri askotan, batez ere industria gunetan: 20 bat hildako Bilbon, bizigaien garestitzea, lanik eza etab. Aurretik zetorren krisi orokorraren barruan leher egin zuen greba iraultzaileak (*matxinada* deitzen dute *Kirikiñok* eta *Zeletak*), garai iraultzaile batean; urte horretan gertatu zen Errusiako Iraultza.

Kirikiñok greba horren berririk ia ez du ematen, bai ordea aurreko hildabeteetako prestaketa saio eta langileen ordezkarien kartzelaratzeeenak. Haren arabera, greba ondo etorriko zaie alemanei, baina ez elkartuei⁶⁷. Herrietako berriemaileek sarri kontatzen dute krisiak nola eragiten dien herritarrei. Martxoan esne-saltzaileen grebaren berri ematen dute Elgoibarko eta Busturi aldeko kronikariek⁶⁸. *Urkiaga* Eibarko berriemaile jeltzale gazteak krisiaren ondorio beldurgarriez ohartarazten die irakurleei:

“Bizigayak garesti. Lendik dagoz gauza biarrezkoenak lañoetatik eta egun abetan jaso dabe aragija txakur bi (0.2) kiloa, ta eztakit zer

64. *Kirikiño*, “Izparrak eta”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/19.

65. “Acuerdo simpático: El euzkera en las fábricas”, Euzkadi 1917/03/23.

66. “El euzkera en el municipio donostiarra”, Euzkadi 1918/01/04.

67. *Kirikiño*, “Zer ete dator?”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/29; id., 1917/03/30.

68. *Baserritar bat* “Elgoibar: Esne saltzallien oporketa”, EAE, Euzkadi 1917/03/19. *Baserritar bat*, “Busturitik”, EAE, Euzkadi 1917/03/30.

geyagok, baña arroza, jaboï ta beste gauzak be gorakadea egin dabe. / Emen izentau eben Batza edo Junta, gauza orrek alik merkien egon eitezan eta gogor egiteko iñok jasotzen baebazan salneurriak. Zer egiten dau Batza orrek? Neurrikuak ete dira onek salneurri jasotziok? Nik uste dot alkate, langille-bazkunak eta danak arduratu biar leukiela ta erabagi gogorrek artu. / Gauza onek bide-oneratzeko egunokaz eztabilz ots onak langillien artian, ba zurrumurrua da izkillu-eskarijak urrituten doazala, ta landola txiki batzuek asi dira biargiñak bialtzen, eta au onan bada, laster asiko dira alogerak gutxitzen. Bildurtzekua! Etxe-errentak gora, jan-edan salneurriak gora, lana urritu...”⁶⁹.

Abuztuko grebaren eragin kaltegarriak azpimarratzen dituzte berriemaileek. *Urkiaga* dio Bizkaiko labe garaietako grebak Eibarko arma lantegiei ere eragingo diela, arma-ekoizpena asko jaitsi dela, ugazabek lantegiak itxi, langileak kanporatu eta iskanbilak sortu direla, Eibar ordura arte hain aberatsa eta langile gehienak euskaldun jatorrak izanda⁷⁰. Halatsu mintzatzen da *Zeleta*, Soraluzeko berri ematean: arma lantegian langai txarra dutela, 40 langile kanporatu dituztela, ehiza-armak ere gaizki behar dutela Bilboko grebak luzaro irauten badu etab.⁷¹

Lantegietan ez ezik, jaietan ere nabari da krisia, jende gutxiago baitabil. Hori dio Zeanuriko berriemaile Tx. Manterola *Baserritar bat* delakoak⁷²; baita Isasondoko *Murumendik*, horren zergatia Beasain eta Ordiziako greba dela azalduz⁷³. Soraluzeko *Zeletak* dio euzko-jaialdia atzeratzea erabaki dutela, “matxinada arazuak oraindik biar bezela bukatu gabe aurkitzen diralako”, eta jai egiteko baimenik ez dagoelako⁷⁴.

Grebaren beste ondorio bat Bilbo aldea soldaduz beteta egotea izan zen, soldadutzara deitu baitzituzten gazteak greba edo matxinada zapaltzeko eta

69. *Urkiaga*, “Eibar”, EAE, Euzkadi 1917/03/24.

70. *Urkiaga*, “Eibar”, EAE, Euzkadi 1917/08/07.

71. *Zeleta* “Soraluze”, EAE, Euzkadi 1917/08/19.

72. *Baserritar bat*, “Zeanuri. Miren Neskutsa jaiak”, EAE, Euzkadi 1917/08/22.

73. *Murumendi* “Isatsondo”, EAE, Euzkadi 1917/08/25.

74. *Zeleta*, “Soraluze”, Egunkia, Euzkadi 1917/09/13.

Bilboko eskola-etxeetan ostatatu, herrietako kroniken arabera⁷⁵. Horrek guztiak umeen oporraldia luzatzea ekarri zuen, *Kirikiñok* umorez kontatzen duenez:

“Emen Bilbaon gudari edo soldau asko, matxiñadia dala-ta ekarririkuak, eskola-etxietan dagoz ostatuz ipiñita. Augaitik, irallaren lenengorako eskola-etxiok eztirala utsituko-ta, erabagi da ez zabaltzia eskolok umientzako orain bein-beñian; beraz umien uda-oporra luzatuten da aurten. / Mutikoen artian poza ixango da gaur izpar au jakieran. Eskola barik! Ori dok zorijona!”⁷⁶.

Tipografoen grebaren ondorioak ere deitoratzen ditu *Kirikiñok*, euskarazko argitalpenen atzeratzea dakarrelako⁷⁷. Esan gabe doa *Euzkadi* egunkariak greba orokorraren aurkako jarrera agertu zuela. Beraz pozik eman zuten amaieraren berri *Urki* Eibarkoak –lanean sartu zirelako denak–⁷⁸, zein *Urkidi* olabeagatarrak (Bilbo). Hona olabeagatarraren hitzak:

“Pozik dagoz gure langilliak, lan asko dago-ta, gau ta egun lanari ekiteko, opor [‘greba’] egunetan egindako atzerak ordaindu ta betetako; eta gu be pozik len lez lagunak ikustiagaz ta guretzat ain maitiak diran zaratak, lanaren zaratak, entzutiarren.”⁷⁹.

Kronikagile honek xehetasun batzuk ematen dizkigu Olabeagako euskararen egoeraz: auzoan euskal irakurle asko daudela, langile euskaldun asko bizi direla, haietako asko kaputxinoen mezatara joaten direla, azken zortzi urteak arte Aita Iñakiren euskarazko sermoia entzuten zutela igandeetan, eta zorionez fraidea berriro hasi dela horretan, euskaldunek asko maite dutela etab. Olabeagako batzokian erderazko antzerkien ondoan inoiz euskarazkoak ere eman zituzten⁸⁰ baina euskararen presentzia itzaliz joan bide zen Bilboko

75. *Buzkentz-txiki*, “Elorrio”, EAE, Euzkadi 1917/09/04; *Andutz-mendi*, “Gernika”, EAE, Euzkadi 1917/09/05.

76. *Kirikiño*, “Izparrak eta: Mutikoen zorijona”, Egunekua, Euzkadi 1917/08/28.

77. *Kirikiño*, “Izparrak: Euzko-Deya”, Egunekua, Euzkadi 1917/08/30.

78. *Urki*, “Eibar”, EAE, Euzkadi 1917/08/30.

79. *Urkidi* “Olabeaga”, EAE, Euzkadi 1917/09/19.

80. Esaterako, 1917ko azaroan *Olgetan asarratu* antzerkia eman zuten (“Movimiento nacionalista. Batzoki de Olabeaga. Velada teatral”, Euzkadi 1917/11/16). Urte bereko martxoan, ordea, antzezkiuz guztiak erderaz izan ziren.

auzo horretan.

6. ALDUN ETA ZINEGOTZIEN BATZARRAK.

1917ko azken egunetan aldun eta zinegotzi abertzaleek bilerak egin zituzten Bilbon eta Donostian, non lan taldeak eratu, proposamenak egin, eztabaidatu eta jarraibideak ezarri baitzituzten⁸¹. Hori guztia, *Kirikiñoren* arabera, “gure aberri maite lurra jota dagon au barriro jaso edo iragiteko”⁸². Bilbon abenduaren 28, 29 eta 30ean ehundaka pertsona bildu ziren, haien artean baserritar zinegotzi ugari; azken eguneko Batzar Orokorrean 400 bat egon omen ziren, nahiz eskatu zuten guztiei ez zitzairen sarrera-txartela eman, badaezpada jendea sar zitekeelakoan. Batzar Orokorrean, aurreko bi egunetako erabakiak berretsi ziren eta Batzorde bat izendatu, erabakiak betearazteko ardura izango zuena, baita handik bi urtera beste Batzar bat eratzekoa ere⁸³.

Gaiak hainbat sail edo arlotan banatu ziren, eta, txostenak eztabaidatu eta zehaztu ondoren, onartu egiten ziren aho batez. Txostenok erdaraz egin ziren; laburpenak eta ondorioak, euskaraz ere bai, gai bakoitzean itzultzaile bat egoten baitzen. Bizkaiko jardunaldietan *Kirikiñok* parte hartze garrantzitsua izan zuen, BBBko kide gisa sail batzuetan presidente edo mahaiburuko izan baitzen. Agurrak eta aurkezpenak ere hark egin zituen. Azken eguneko Batzar Orokorrean berak egin zuen agur-hitzaldia –euskaraz noski–, oso txalotua izan zena. Jardunaldiotan jorraturiko gai eta erabaki batzuk –euskara babestarekin eta sendotzearekin zerikusia dutenak– komentatuko ditugu ondorengo lerrotan.

Esaterako, Kirikiño laugarren saileko presidente zela, K. Elgezabalek txosten bat aurkeztu zuen eskoletan euskara sartzeari eta auzo urrunetan euskal eskolak

81. “Asamblea de Representantes nacionalistas en corporaciones bizkainas”, *Euzkadi*, 1917/12/29. “El trascendental acto de ayer. La Asamblea de representantes nacionalistas bizkainos inaugura con grandioso éxito sus tareas”, *Euzkadi* 1917/12/30. “Brillantísima sesión plenaria de la Asamblea de representantes. Más de 400 concejales y diputados nacionalistas de Bizcaya ratifican importantes acuerdos encaminados al mayor bien del País”, *Euzkadi* 1917/12/31.

82. *Kirikiño*, “Geure agurra. Aberrija berriragiten”, *Egunekua*, *Euzkadi* 1917/12/29.

83. *Kirikiño*, “Diputadu ta kontzejalen batzarra”, *Egunekua*, *Euzkadi* 1917/12/31.

ezartzea proposatuz; txostenean eskola horiek zuzentzeko abadeen laguntza komenigarria zela adierazten zen. S. Etxeitak, bere txostenean, aldundi, udal, erakunde eta toki publikoen izenak euskalduntzea edo euskaratzea proposatu zuen. Baita aurrerantzean aldundi eta udaletan sortuko ziren lanpostu berri guztietan euskararen ezagupena eskatzea, lanean ari ziren langile euskaldunei lehentasuna ematea mailaz igotzeko, eta euskalduna izanda erdaraz egiten duenari, ostera, jarrera hori bere zerbitzu orrian gaitzesgarritzat agertzea. M. Egileorrek, berean, Bizkaiko herri erdaldunak euskalduntzea proposatu zuen, helburu hori betetzeko burujabetasun osoa beharrezkoa zela ondorioztatuz.

Beste sail batzuetan ere aurkeztu ziren euskararekin zerikusia zuten txostenak. Bigarrean, R. Rotaetxek aztertu zuen nola erlijio ordenetako kideek bete ditzaketen beren eginkizunak. Txostengilea kritikoa izan zen, esan zuen elizgizon batzuk ez daudela gizarte-arazoen konponbidea azaltzeko prestatuta, eta eliz-barrutien banaketa –Araba eta Bizkaia Kastillakoan, Gipuzkoa eta Nafarroa Aragoikoan– kaltegarria zela, elizgizonak Euskal Herritik urruntzea eta euskara elizatik desagertuz joatea zekarrelako. J. Basterretxeak, berriz, dantza eta jolasak moralizatzearen eta euskalduntzearen edo euzkotzearen (*vasquización*) aldeko txostena aurkeztu zen, euskal teatro ibiltari bat sortzea eta antolatzea barne. Txosten horri emendakinak egin zitzaizkion: Ispitzua eta Abrisketa bermeotarrek musikatresna *lizunak* debekatzea proposatu zuten (xehetasun gehiagorik ez da ageri egunkarian); A. Etxabe getxotarrak, teatro lirikoa eta dramatikoa antolatzea. D. Gangoitik, industriei buruzko txostenean, baserriko seme-alabei eskaintzen zitzaaien lehen hezkuntza kritikatu zuen, esanez lehen oztupoa eskola gatzeleraz ematea zela, eta herri euskaldunetako maisu erdaldunek ume baserriarraren adimena landu beharrean aberea bailitzan makilaz eta destainaz gaizki erabiltzen zutela.

Bosgarren sailean, J. Orueta Bilboko zinegotziak “Euskara Bilboko udal eskoletan” izeneko txostena aurkeztu zuen, ekarpen zenbaitekin aho batez onartua izan zena (tamalez, *Euzkadik ez du beste xehetasunik ematen*). Seigarrenean, J. M. Goiak udal funtzionarioen kidegoa sortzeko proposamena aurkeztu zuen; kidegokoek euskaraz jakin behar zuten. Konklusioetan erabaki zen Euskal Mankomunitateak Funtzionario Eskola eratzea Iruñean edo Gasteizen; ikasketa planetan, Zuzenbideaz gain, euskara ere ikasi

beharko zen, ikasturte guztietan⁸⁴.

Euskararekin zerikusi gutxiagoko gai batean, Bizkaia eta Euzkadiko gainerako herrialdeen arteko mankomunitateari buruzkoan, Iparraldeko anaiekiko lokarriak sendotzeko asmoz, eta haien zoritxarra (gerra) kontuan hartuz, Batzarrak adostu zuen Bizkaiko Aldundiak eta udalek harpide bat irekiko zutela, mankomunitate moral bat sortuz⁸⁵.

Donostiako abertzaleen bileraren berri ere eman zuen du *Euzkadik*⁸⁶. Ondorengo lerroetan han onartutako konklusioak –euskarari dagozkionak–, aipatuko ditugu:

1. Herri euskaldunetan Udalek eska dezatela langileek euskara ezagutzea.
2. Herri garrantzitsuetan, euskara beharrezkoa izan ez arren, dakitenek lehentasuna izatea.
3. Udalek umeei euskaraz irakurtzen eta idazten irakastea, dotrina eta otoitzak euskaraz irakastea, baita euskal kantak. Lopez-Mendizabal Tolosako zinegotziaren txosteneko konklusio horiek aho batez onartu ziren.
4. Udalen txiro-etxe edo aterpe-etxeak elizgizon euskaldunek zuzenduak izatea; hartara aterpetuek euskara ikasiko zuten, euskaraz idazten eta irakurtzen irakatsiko zitzairen, euskal jaialdiak antolatuko ziren, euskal kantak irakatsiko etab. Horretarako, *Jesusen Biotzaren Deya* aldizkaria (Gipuzkoako edizioa) gomendatu zen.
5. Toki publikoen izenak euskaratzea; horretarako, Euskal-Esnalea elkartera jotzeko gomendatzen zen. P. Laskibar aldunaren txostena izan zen.
6. Gipuzkoako Aldundiak euskal antzezkizunei zergarik ez ezartzea,

84. “La labor de la Asamblea de Representantes nacionalistas. Tema IX. Conclusiones”, Euzkadi 1918/01/04.

85. Euzkadi 1917/12/31.

86. “La Asamblea de Gipuzkoa”, Euzkadi 1917/12/31.

Bizkaiko Aldundiak egin bezala. Ikuskizun bateko saio guztiak euskarazkoak (*vascos*) badira, zerga erdira jaitea baldin euskaldunen kontrakoak ez badira, eta beti ere apusturik egin gabe. Baita Euskal Jaietatik euskarazko antzezkiunik ez baztertzea, eta haien antolaketa Udalak zuzenean parte hartzea, herriz herri ezagutaraziz Euzkal Iztundeko taldea, Aldundiak Donostiako Udalarekin batera babesten duena. Horrekin lotuta, Aldundia beharrezko dekorazio-gai garraiarrien jabe izatea, udalen eskabideei erantzun eta tokian tokiko euskal antzezkiunei laguntzeko, hartara euskal antzerkia garatuz joan dadin.

7. ONDORIO BATZUK.

1. *Euzkadi* bilbotar egunkari jeltzalean Kirikiñok idatzitako artikuluek eta herrietako berriemaileen kronikak lekukotza baliotsua eskaintzen dute 1917ko gertaerei buruz, bai emandako xehetasunengatik, egileen engaiamendu politikoagatik zein estiloaren bizitasunagatik. Horrek erakusten du historia, bereziki herrietako historia txikia, euskaraz ere idatzi izan dela.

2. Ohargarri eta azpimarragarria da Kirikiñok, abertzaletasunarekin batera euskaltzaletasuna bultzatzen egindako lan eskerga, bereziki *Euzkadiren* orrietan. Lan horren fruitu dira, besteak beste, artikulua honetan agertzen diren 39 berriemaileen kronikak.

3. Alderdikoiak eta partzialak izan arren, bildutako lekukotasun ugariak garbi erakusten dute abertzaletasunaren garaipenak –aldundi- eta udal-hauteskundeetakoak–, euskaldunen eta euskararen eskubideen babesa ekarri zuela, oinarrizko maila batean eta aldi labur batez bederen. Beraz, etenda gertatu zen ordura arte monarkiko, karlista eta liberalen eskutik jasandako zapalketa. Halaber, urte bukaeran zinegotzi eta aldun abertzaleen batzarretan adostutako jarraibideak abiapuntutzat har daitezke euskara hainbat arlotan sustatzeko bidean.

4. Lekukotasunek agerian uzten dute, baita ere, katalan abertzaleen eragina euskal abertzaleengan, eta *Lligaren* eta *Comuniónen* arteko

harremanak. Katalunia aurrelari izan zen orduan autonomiaren aldeko borrokan eta geroago ere bai, Errepublikan edo Francoren diktadurapean, arlo batzuetan behintzat.

5. Ekonomia krisiaren larritasuna eta 1917ko greba iraultzailearen ondorio kaltegarriak deitoratzen dituzte herrietako berriemaileek beren kroniketan. Comuni3n alderdiaren, *Aberri* astekariaren eta Kiriki3noren jarrera greba eta lanuzteen aurkakoa da, ageri-agerian, baina herrietako kronikariak ez dira hain garbi mintzatzen grebaren edo sozialisten aurka, beharbada haietako batzuk langileak eta Euzko Langilleen Alkartasunakoak izango zirelako; sindikatu hau Sotaren familiaren jabetzako Euskalduna ontziolan sortu zen, UGT eta CNTren eragina euskal langileen artean gutxitzeko asmoz, eta ez zuten greba bultzatu. Aitzitik, krisiaren atzaparrak eta langile jendearen eta herritarren estualdia nabarmentzen dute kronikariek.

6. Aldi hartako testuingurua eta oraingoa desberdinak izan arren, arazo eta jokabide-ildo batzuk berdintsuak izaten jarraitzen dute: abertzaletasunaren eta euskararen arteko lotura, euskara legez babestu beharra, Euskal Herriaren nahiz Kataluniaren burujabetzaren aldeko guduan bake bidez jardun beharra, bi herrialdeetako abertzaleen arteko harremanak etab. Arazook ziklikoak izan dira, gainera, gobernu zentralaren jokaera bortizkeria eta debekua izanik: 1916an Bizkaiko gobernadoreak egin bezala, Primo de Riverak euskara debekatu zuen eta Francok, gainera, garratz zigortu.

8. BIBLIOGRAFIA.

A. Edizioak eta ikerlanak.

Altzibar, X. 1997. "Kiriki3no" kazetaria, I. Mundu-Gerraren kontalari", *Gerra eta literatura*. Oihenart-14. Eusko-Ikaskuntza–Sociedad de Estudios vascos. 9-33.

Bustintza, E. [Kiriki3no] 2005. *Ebaristo Bustintza, Kiriki3no. Aberriaren alde. Artikulu politikoak*. Labayru Ikastegia. C. Gallastegiren sarrera.

Anton Berakatz. 1914. *Euzkadi* aldizkaria.

Abarrak. 1918.

Bigarrenko Abarrak. 1930. Amorebieta: Jaungoiko-Zale.

Edo geuk edo inok ez. Euskerearen alde. 1984. X. Perearen aukerapena eta hitzaurrea, A. Arejita eta X. Perearen moldakuntza.

Gallastegi, C. Ik. Bustintza, E.

Perea, X. Ik. Bustintza.

B. Euzkadi egunkariko artikulak

Aberrri, “Motriko”, EAE, Euzkadi 1917/11/14.

Aberrri, “Motriko”, EAE, Euzkadi 1917/11/28.

Aldapa, “Bera”, EAE, Euzkadi 1917/03/26.

Amez, “Erando Goikoa”, EAE, Euzkadi 1917/03/25.

Andutz-mendi, “Gernika”, EAE, Euzkadi 1917/09/05.

Andutz-mendi, “Gernika”, EAE, Euzkadi 1917/11/21.

Arralde, “Ubide”, EAE, Euzkadi 1917/11/24.

Artatza, “Lexona”, EAE, Euzkadi 1917/03/30.

Atxelai, “Muxika”, EAE, 1917/11/16.

Baserritar bat [Tx. Manterola] “Zeanuri. Miren Neskutsa jaiak”, EAE, Euzkadi 1917/08/22.

Baserritar Bat [Tx. Manterola] “Zeanuri”, EAE, Euzkadi 1917/11/19.

Baserritar bat “Elgoibar: Esne saltzallien oporketa”, EAE, Euzkadi

1917/03/19.

Baserritar bat, “Busturitik”, EAE, Euzkadi 1917/03/30.

Beste bat, “Busturi”, EAE, Euzkadi 1917/11/17.

Beste bat, “Lasarte”, EAE, Euzkadi 1917/03/25.

Beste bat, “Lasarte”, EAE, Euzkadi 1917/11/20.

Bide-zabal, “Mungia”, EAE, Euzkadi 1917/11/16.

Bildur, “Galdakao”, EAE, Euzkadi 1917/ 1917/03/23.

Burgotxu, “Axangiz”, EAE, Euzkadi 1917/11/16.

Buzkantz-txiki, “Elorrio”, EAE, Euzkadi 1917/09/04.

Egi-zale, “Lekeitio”, EAE, Euzkadi 1917/11/15.

Euzkaldun bat, “Bera (Naparra)”, EAE, Euzkadi 1917/03/26.

Emengua, “Zumaia”, EAE, Euz 1917/11/20.

Garoa, “Durango”, EAE, Euzkadi 1917/12/15.

Gauzonzale, “Bergara”, EAE, Euzkadi 1917/03/16.

Iragatar Edorta, “Santo Domingo de la Calzada”, EAE, Euzkadi 1917/03/24.

Jeltzale, “Soraluze (Plazentzia)”, Egunkua, Euzkadi 1917/11/14.

Katarra “Algorta: Auteskundeak”, EAE, Euzkadi 1917/03/14.

Katarra, “Algorta: Auteskudetaz”, EAE, Euzkadi 1917/03/17.

Katarra, “Algorta”, EAE, Euzkadi 1917/03/29.

Katarra, “Algorta”, EAE, Euzkadi 1917/11/17.

Kirikiño, “Eldu da gure eguna”, Euzkadi 1913/02/01.

Kirikiño, “Zornotzan atzo”, Egunekua, Euzkadi 1914/10/26.

Kirikiño, “Euzkeldun ikurra zetarako”, Egunekua, Euzkadi 1915/01/02.

Kirikiño, “Katalanak Bilbaon”, Egunekua, Euzkadi 1917/01/27.

Kirikiño, “Katalanak Bilbaon”, Egunekua, Euzkadi 1917/01/29.

Kirikiño, “Auteskundeak”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/06.

Kirikiño, “Auteskundeak”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/07.

Kirikiño, “Auteskundeak”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/08.

Kirikiño, “Eldu dok eguna!”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/11.

Kirikiño, “Gora JEL! Gora Euzkadi! Gora Deun Mikel Aralarkoa!”,
Egunekua, Euzkadi 1917/03/12.

Kirikiño, “Izparrak eta”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/19.

Kirikiño, “Mutillak, zer dok au?”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/20.

Kirikiño, “Zer ete dator?”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/29.

Kirikiño, “Tolosa”, EAE, Euzkadi 1917/03/29.

Kirikiño, “Zer ete dator?”, Egunekua, Euzkadi 1917/03/30.

Kirikiño, “Atzoko eguna Donostin”, Egunekua, Euzkadi 1917/04/16.

Kirikiño, “Kataluñara”, Egunkua, Euzkadi 1917/05/17.

Kirikiño, “Zer eskatu dan”, Egunkua, Euzkadi 1917/07/17.

Kirikiño, “Entzun, euzkeldunak!”, Egunkua, Euzkadi 1917/08/04.

Kirikiño, “Diputaziñuan batzarra”, Egunkua, Euzkadi 1917/08/08.

Kirikiño, “Izparrak eta: Mutikoen zorijona”, Egunkua, Euzkadi 1917/08/28.

Kirikiño, “Izparrak: Euzko-Deya”, Egunkua, Euzkadi 1917/08/30.

Kirikiño, “Izparrak eta: Mintzen asi dira”, Egunkua, Euzkadi 1917/08/30.

Kirikiño, “Noz edo noz...!”, Egunkua, Euzkadi 1917/11/04.

Kirikiño, “Aurrera euzkeldunak!”, Egunkua, Euzkadi 1917/11/11.

Kirikiño, “Geuria gurenda”, Egunkua, Euzkadi 1917/11/12.

Kirikiño, “Atzo gurenda biribildu”, Egunkua, Euzkadi 1917/11/13.

Kirikiño, “Eskola-maixua biar da”, Egunkua, Euzkadi 1917/11/13.

Kirikiño, “Gamiz”, EAE, Euzkadi 1917/11/21.

Kirikiño, “Geure agurra. Aberrija berriragiten”, Egunkua, Euzkadi 1917/12/29.

Kirikiño, “Diputadu ta kontzejalen batzarra”, Egunkua, Euzkadi 1917/12/31.

Kirikiño, “Izparrak eta: Euzkerearen arerijo”, Egunkua, Euzkadi 1918/01/04.

Kirikiño, “Amar urte!”, Euzkadi 1923/02/01.

Kuku [Galdakaotik?], “Zer jazo da emen?”, EAE, Euzkadi 1917/03/20.
Lugin, “Orozko”, EAE, Euzkadi 1917/03/21.

Mañariko [E. Bustintza], Euzkadi 1929/02/10.

Mendi Lautu, “Kirikiño”, Euzkadi 1932/04/13.

Mendiondo, “Markiña”, EAE, Euzkadi 1917/03/16.

Murumendi, “Isasondo”, EAE, Euzkadi 1917/03/23.

Murumendi “Isatsondo”, EAE, Euzkadi 1917/08/25.

Murumendi, “Ordizia”, EAE, Euzkadi 1917/11/18.

Murumendi, “Isatsondo”, EAE, Euzkadi 1917/11/22.

Otamoztarra, “Zumarraga”, EAE, Euzkadi 1917/03/17.

Peru-Abarka, “Erandoio”, EAE, Euzkadi 1917/11/24.

Urbieta “Iurre” [Igorre], EAE, Euzkadi 1917/03/17.

Urbieta, “Iurre” [Igorre], Euzkadi 1917/03/26.

Uretabarren, “Ermu”, EAE, Euzkadi 1917/11/17.

Urki, “Eibar”, EAE, Euzkadi 1917/03/15.

Urki, “Eibar”, EAE, Euzkadi 1917/08/30.

Urkiaga, “Eibar”, EAE, Euzkadi 1917/03/24.

Urkiaga, “Eibar”, EAE, Euzkadi 1917/08/07.

Urkiadi “Olabeaga”, EAE, Euzkadi 1917/09/19.

Zaldupeko bi, “Ondarroa”, EAE, Euzkadi 1917/1917/03/21.
Zeleta, “Soraluze”, EAE, Euzkadi 1917/03/26.

Zeleta, “Soraluze”, EAE, Euzkadi 1917/03/31.

Zeleta “Soraluze”, EAE, Euzkadi 1917/08/19.

Zeleta, “Soraluze”, Egunkua, Euzkadi 1917/09/13.

Zubiondokua, “Yurre” [Igorre], EAE, Euzkadi 1917/03/16.

[Izenik gabe]

“Acuerdo simpático: El euzkera en las fábricas”, Euzkadi 1917/03/23.

“Asamblea de Representantes nacionalistas en corporaciones bizkainas”,
Euzkadi, 1917/12/29.

“Brillantísima sesión plenaria de la Asamblea de representantes. Más de 400 concejales y diputados nacionalistas de Bizkaya ratifican importantes acuerdos encaminados al mayor bien del País”, Euzkadi 1917/12/31.

“El euzkera en el municipio donostiarra”, Euzkadi 1918/01/04.

“El trascendental acto de ayer. La Asamblea de representantes nacionalistas bizkainos inaugura con grandioso éxito sus tareas”, Euzkadi 1917/12/30.

“Enemigos de Bizkaya”, Euzkadi 1917/03/12.

“En el 14 aniversario del Maestro. La solemnidad de ayer”, Euzkadi 1917/11/27.

“En la Diputación. La Asamblea de ex diputados provinciales”, Euzkadi 1917/08/08.

“En los Campos Elíseos”, Euzkadi 1917/01/29.

“Kirikiño gomutan dogu”, *Eguna* 1, 1. or. [1937/01/01].

“La Asamblea de Gipuzkoa”, Euzkadi 1917/12/31.

“La enseñanza en euzkera: Un reparo”, Euzkadi 1917/11/21.

“La labor de la Asamblea de Representantes nacionalistas. Tema IX. Conclusiones”, Euzkadi 1918/01/04.

La Gaceta del Norte, 1916/02/23.

“Lekeitio”, EAE, Euzkadi 1917/11/26.

[sinatu gabe, ustez *Kirikiñorena*], “Mañari”, EAE, Euzkadi 1917/03/15.

“Movimiento nacionalista. Batzoki de Olabeaga. Velada teatral”, Euzkadi 1917/11/16.

“Posible iniciativa por nuestra lengua”, Euzkadi 1917/11/20.

C. Bestelako dokumentuak

S. Aranaren gutuna, 2001/09/12. Sabino Arana Fundazioa, DP-965-1.

Laburdurak

EAE: “Euzko Abendaren Elez” saila.

